

РОЗДІЛ 3

СПІЛЬНОТА СТРАЖДЕНИХ І ВИГНАНЦІВ

Питання просторових форм незалежності й територіальної єдності Польщі належали до центральних проблем II Речі Посполитої. Її життєва витривалість знайшла свій вияв не лише у сфері політики, військової стратегії, історії, але й у площині уяви. І що найважливіше, факт переживання незалежності був глибоко вкорінений у літературі того часу, а тому його необхідно враховувати в історико-літературних розвідках міжвоєнного періоду. Яцек Колбушевський, говорячи про відношення польської літератури до просторової форми Речі Посполитої, яка відроджується, запровадив визначення, в якому розкрито сутність і сенс проблеми «зменшення батьківщини» на тлі спільної пам'яті про кордони до першого поділу Польщі. Це поняття він назвав «драмою зменшення кордонів»¹. Варто додати, що стосовно східних кресових територій йшлося водночас про драму зменшення впливу західної цивілізації і пов'язану із цим драму загибелі польськості². Питання, яке ми поставимо, полягає в тому, яким чином згадані суспільні й історичні явища ставали іманентними елементами літературної комунікації.

Болеслав Гадачек стверджує, що у кресовій літературі міжвоєнного двадцятиліття «звучать, – як він пише, – дві струни:

---

¹ Поп. J. Kolbuszewski, *Dramat pomniejszania granic*, «Odra», 1989, nr 11.

² Масштаб культурного впливу польськості на сході був неабиякий, він так чи інакше накладався на кордони до поділу Польщі, хоча важко дати однозначну відповідь на запитання, скільки поляків насправді проживало на теренах відібраних земель. Поп. на цю тему: E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa 1914; W. Wąkar, *Ludność polska. Ilość i rozproszenie*, Warszawa 1914; S. Thugutt, *Polska i Polacy*, Warszawa 1915; A. Krysiński, *Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na kresach wschodnich*, «Sprawy Narodowościowe», 1929, R. III, nr 5, s. 618–640.

ностальгічна струна спогадів і регіональна»¹. Здається, що стосовно кресової літератури II Речі Посполитої це твердження доволі суперечливе. По суті, поетику й основні ідейні смисли літератури в той час диктувала парадигма, створена Корнелем Уейським – «найвідданішим учнем пророків»² романтиків. У «Скаргах Єремії» (*Skargi Jeremiego*) ми знаходимо характерний двовірш:

My już bez skargi nie znamy śpiewu,
Wieniec cierniowy wrósł w naszą skroń

Ми вже співу без скарги не знаєм,
Вінок терновий у скроню нашу віс

Стефанія Скварчинська глибоко проаналізувала це знаменне для Корнеля Уейського поєднання «тернового вінця» і «лаврового вінка» в один «образний комплекс» месіанського звучання, який у «Скаргах Єремії» перетворився на «терновий вінок». Цей «терновий вінець» поет у своєму творі перетворив на символ національного горя, вираженого у величному стражданні, яке допускає також «скаргу страшну». С. Скварчинська побачила також у цьому образі оптимістичну інтонацію, упевненість, що після періоду страждань настане перемога. Уейський, вносячи своєрідні «корективи у месіанство, (...) зумів зосередитись не лише на бойовій перемозі над диявольськими поневолювачами Польщі, а

---

¹ B. Hadaczek, *O poezji kresów wschodnich w dwudziestoleciu międzywojennym*, «Poezja», 1988, nr 11, s. 71. Регіоналізм, наближений до таких понять, як децентралізація, федералізм, автономія чи навіть відділення, щодо Кресів збуджував стільки ж надії, скільки й побоювань. Пор., наприклад: A. Patkowski, *Regionalizm* [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Kraków 1928, s. 781–788; M. Piszczewski, *Przedwczesność regionalizmu*, «Myśl Narodowa», 1928, nr 10; W. Piotrowicz, *W nawiasie literackim. Szkice z zagadnień kultury, literatury i teatru*, Wilno 1930, s. 67–71; C. Miłosz, *Sens regionalizmu*, «Piony», 1932, nr 2, s. 1; J. Giertych, *O program polityki kresowej*, Warszawa 1932, s. 128–130; J. Czechowicz, *Poezja Wołynia*, «Kurier Literacko-Naukowy», 1938, nr 50, s. VIII. Я.Лютославський так підсумовував проблему, що аналізується: «Це зброя складна і тонка й лише в руках майстрів безпечна». Śp. Edward Woyniłłowicz, Warszawa 1928, s. 30.

² Визначення запропоноване М.Грабовською: M. Grabowska *Najwierniejszy uczeń wieszczów*, у збірці: *Rozmaitości romantyczne*, Warszawa 1978.

й дати місце мрії про їхнє винищення»¹. У цій літературній парадигмі співіснують різні образні елементи: «тернова корона», «страшна скарга», «терновий вінок», «битва із дияволом».

Згаданий нами багатий набір образних засобів стосується кресової літератури двадцятих років міжвоєнного двадцятиліття. Зосередьмося на двох групах творів. По-перше, над поетичними текстами Анни Загурської, Ядвіги Красицької, Казимири Іллакович. А згодом розглянемо спогади авторства Зоф'ї Коссак-Щуцької, Марії Дунін-Козицької, Ельжбети із Залеських-Дорожинських, Зоф'ї Жураковської. Низка поетичних текстів тематично пов'язується з драмою зменшення кордонів, а тексти щоденників і спогадів концентруються навколо теми загибелі польськості на Східних Кресах, хоча і тут усвідомлення драми зменшення кордонів зберігає своє значення.

Придивімось, який вигляд у найзагальніших рисах має поетика «страшної скарги» у кресовій поезії першого десятиліття міжвоєнного періоду. Розгляньмо, наприклад, твір Анни Загурської «Це ж правда, Польщо?» (*Prawdaż to, Polsko?*).

Вірш сконструйовано таким чином, що увазі читача пропонується своєрідна гра займенникових форм. Загурська використовує гру займенників «ми» – «ти». Форма «ми» однозначно переважає над «я». Таке виразне семантичне забарвлення граматичної категорії «ми» має чимало конкретних втілень, що, безперечно, пов'язано із ситуацією її використання. «Ми» – це громада тих, кого «не вислухали», «відштовхнули», «залиті кров'ю мучеників», «невільників», «знедолених», «розтоптаних», «убитих». І хоча у вірші використано метонімію, простір часу, в якій опинився твір (книжку «До днів Воскресіння» (*Dniom zmartwychwstania*) було видано 1921 р.), є вирішальним у тому, що форма «ми» є поетичним еквівалентом громади кресових мешканців, яку «вирок долі» прирікає на поневіряння. У середині вірша «Це ж правда, Польщо?» з'являються ключові для цього твору два рядки:

---

¹ S. Skwarczyńska, *Powrót do kraju mesjanistycznego zestawu obrazowego korony cierniowej i lauru w twórczości Kornela Ujejskiego* [w:] *Kultura – literatura – folklor* pod red. M. Graszewicza i J. Kolbuszewskiego, Wrocław 1988, s. 191.

Dziś – słyszysz – twemu wtóruje weselu
Szept przerażony: A gdzie brat? Gdzie Abel?¹

Сьогодні – чуєш – твоїй радості вторить
Шепіт жаху. А де брат твій? Де Авель?

Форму «ти» Загурська віднесла до адресата звертання громади вихідців із Кресів. Використані риторичні засоби (апострофи, звертання, волення) є виразно зверненими до Польщі. До неї ж адресується і запитання про долю Авеля. Риторична конструкція запитання власне відповіді вже не потребує. Відповіді у вірші немає, проте у свідомості читача вона звучить: Польща є Каїном.

Обґрунтуймо цю проблему, звертаючись до найближчого історичного контексту твору. Текст проникнутий атмосферою, характерною для попередніх переговорів, а згодом – реакції на постанови Ризького трактату 1921 року. Одним зі спірних питань усередині польської делегації було включення до територіальних вимог Мінська і мінських земель. Цього категорично вимагали Л.Василевський і В.Каменецький. Проте перемогла концепція Станіслава Грабського, голови Комісії у справах кордонів, який вважав, що Польща повинна залишити за собою тільки ту частину Білорусі, де абсолютну більшість становлять католики. Грабський був переконаний, що включення теренів із домінуванням православ'я і Мінська як центру православної церкви створить «потужний осередок ворожого (...) російського націоналізму», оскільки православне було «наскрізь просякнуте російським націоналізмом». Отже, він побоювався, що тим самим перспективи федерації Білорусі й Польщі будуть «надто непевними»². Мешканці Кресів звинувачували Станіслава Грабського за те, що він залишив Мінськ поза межами Польщі, бо «вирішив позбутися білоруської пухлини, вважаючи, що німецькі окопи є кращим кордоном Речі Посполитої»³. Едвард Войнілович, працюючи над текстом

¹ A. Zahorska (Savitri), Dniom zmartwychwstania, Wilno 1921, s. 122.

² S. Grabski, *Pamiętniki*, do druku przygotował i wstępem opatrzył W. Stankiewicz, Warszawa 1989, t. 2, s. 172, попередня цитата зі с.174.

³ Текст рішення цит. за: E. Woyniłłowicz, *Wspomnienia 1847–1928*. Cz. 1. Wydał,

протесту, який було представлено на останньому засіданні ради Мінського сільськогосподарського товариства, (19. IV.1921), а згодом ухвалено як рішення, назване «політичним заповітом» (1. V.1921), зауважив, що «столична преса реагувала мовчанням на всі протести, які проголошували кресові організації, та всі мітинги вихідців із Кресів – із блідими обличчями, позбавлених надій, у розпачі, що польська ідея, провідниками якої вони були на Кресах, збанкрутіла на самому материкі і жертви, які для неї понесли стільки поколінь, виявилися марними, що мешканці Кресів є тими «неграми», котрі можуть бути вільні, бо виконали своє завдання»¹.

Подібно висловилися й інші представники культурної еліти мінських земель. Мар'ян Здзеховський назвав трактат «злочином», здійсненим із легким серцем². У свою чергу, мінський єпископ Зигмунт Лозинський вважав, що прийняттям цього трактату було зраджено батьківщину й вимагав суду над ним, а Міхал Криспін Павліковський у статті «Прокляття Каїна» (*Przekleństwo Kainowe*) затаврував позицію польського суспільства, яке прагне спокою, але байдуже до подальшої долі братів з мінських земель³. У Сеймі звучить промовисте ім'я «Каїн»⁴.

Можна стверджувати, що мова доби, «закодована» в заявах, «політичних заповітах», в історичній публіцистиці небагато в чому відрізнялася від лексики, використаної у творі Анни За-

---

wstępem i przypisami opatrzył J. Iwaszkiewicz, Wilno 1931, s. 330.

¹ Там само, s. 331.

² Пор. М. Здзеховський, *Zbrodnia ryska* [w:] Tenże, *Europa, Rosja, Azja. Szkice polityczno-literackie*, Warszawa 1922, s. 227–242.

³ Згідно із свідченнями М. Чапської (М. Czapskiej, *Czas odmieniony*, Paryż 1978, s. 139) Л. Василевський писав, що делегація Польської закордонної комісії отримала «петиції, вкриті тисячами підписів з білоруських і українських сіл, в яких автори благали про приєднання до Польщі, *Granice Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1926, s. 13.

⁴ Пор. М. Чапська, *op. cit.*, s. 139. М. К. Павліковський додавав: «Мовчала преса, мовчав сейм. А коли у день ратифікації трактату у сеймі прозвучало – не з трибуни, а з галерки – страшне слово «Каїн», відреагували на нього іронією або гіршим від іронії мовчанням», *Wojna i sezon*, Paryż 1965, s. 135–136. С. Грабський згадує: «Під час дискусії на тему Ризького трактату з галерки сейму скинули на місце депутатів кілька сотень листівок, у яких гостро засуджували мене за занепащення наших східних кресів. Проте я не міг відчутти ані крихти жалю до цих справді тяжко постраждалих не з власної провини людей», *Pamiętniki*, *op. cit.*, s. 180.

гурської. Варто все ж таки підкреслити, що текст Загурської відзначається необхідним «мінімумом літературності». Використаний у ньому засіб дослідники літератури назвали «персвазійним ефектом»¹. Проте характерне для «персвазійного ефекту» моделювання поведінки адресата відбувається тут не через прямий заклик до дії, а через звертання до мови емоційних, міфічних уявлень. Едвард Бальцежан слушно зауважив, що міфологічні коди «вирізняються лаконічністю та безперечною ефективністю (...). Мова міфів є “гарячою”, тому не вдається до медитації (навіть таких, яких вимагає здоровий глузд), натомість планує емоційне сприйняття»².

Загурська драматизм ситуації мешканців Кресів передає за допомогою алюзії до «воскресіння з мертвих» Польщі одночасно з приреченням до вигнання і страждання мешканців кресових земель. У композиційній площині аналізованої збірки поезій цей прийом виявляється в авторському рішенні про розміщення двох творів («Це ж правда, Польщо?» та «Голгофа») у кінцевому циклі, який має назву «Протест». Цим самим зростає значення і промовистість останнього слова твору. Ним є використане в останній назві кінцевого циклу слово «голгофа», яке повторюється у рядку, що завершує як вірш, так і збірку в цілому. Отже, дням «воскресіння з мертвих» «присвячено» не лише «протест», а й передусім «голгофу».

У цьому прикінцевому вірші збірки «До днів Воскресіння» біблійні алюзії є ще виразнішими, ніж у творі «Це ж правда, Польщо?» Кресо́ва земля отримує тут значення «землі Веніаміна», а отже, стає алегорією розділеної землі, а водночас такої, що відіграє роль провідника серед інших країн. Теперішня ситуація мешканців кресових земель є наслідком «зради братів», але «промине сім фараонових літ». «Персвазійного ефекту» авторка досягає завдяки підкресленню значень, що містяться у двох рядках, віддалених один від одного у текстовому просторі, проте пов'язаних семантикою заключних слів:

---

¹ Поп. Z. Kloch, *Poezja pierwszej wojny. Tradycja i konwencje*, Wrocław 1986, s. 15.

² E. Balcerzan, *Poezja polska w latach 1939–1965*, cz. 1: *Strategie liryczne*, Warszawa 1982, s. 50.

Wy, krze najlichsze, zduszone przez cedry (wers drugi)
(...)
Idę... Bo miejsce me tam, gdzie golgota (wers 24, końcowy)

Ви, марні кущі, заглушені кедрами (другий рядок)
(...)
Я йду..., бо моє місце там, де Голгофа (рядок 24, кінцевий)

Мовою символічних уявлень кедр означає владу і велич¹, але також, між іншим, за легендою, саме з цієї деревини і було зроблено Хрест Господній². Атрибути кедрового дерева переносяться на Польщу, материкову Батьківщину. Драма мешканців Кресів прославляє мучеництво, а воно більш значуще, тому що відбувається у самотності, бо лавровий вінок, спільний із Річчю Посполитою, так і не було покладено на Креси.

У літературі і публіцистиці, яка тематично пов'язана із подіями 1914–1918 років, спостерігалось намагання користуватися символічними й алегоричними кодами. Про війну говорилося у категоріях братовбивчої боротьби, проводилися паралелі із старозавітним мотивом Каїна і Авеля, натомість про страждання мовилося як про повторення Голгофи, звідси зловживання словом «хрест» у тогочасних поетичних образах і в патріотично-громадянській публіцистиці³. Функціонування цих романтично-біблійних категорій відбувалося за інтелектуальною і мовною звичкою. «Історичний стиль» у таких ситуаціях отримував риси «сучасного стилю». «У типах висловлення, – пише Міхал Гловінський, – визнаних повністю сучасними, відсутні конвенції як такі (...)»⁴.

Проте наскільки у поезії і публіцистиці на тематику незалежності біблійні мотиви („каїнові могили”, Голгофа, хрест) образно відображали «польський хресний шлях» у період Першої світової війни, а метафорика відродження мала позитивну конотацію, настільки ж у кресовій поезії використання цієї традиції і переліку прийомів тіртейської поезії (як, наприклад, гра займенникових

¹ Пор. H. Langkammer, *Słownik biblijny*, Katowice 1984, s. 35.

² Пор. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 175.

³ Це явище охарактеризував З.Клох, *op. cit.*

⁴ M. Głowiński, *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej*, Kraków 1977, s. 172.

форм, персвазійний ефект) призводить до увиразнення винятковості драми кресових земель, яка відбувається у період найбільшої ейфорії у центральній Польщі через те, що вдалося «здобути незалежність». Констанція Скірмунт мала рацію, коли з великим бодем писала: «(...) Пам'ятають про «Креси», забувають про країни»¹.

У міжвоєнному двадцятилітті відбувалася виразна універсализація кресової проблематики. Цю проблему в поезії можна простежити на прикладі творчості Ядвіги Красицької (Рогаліти) та лірики Казимири Іллакович. Своєрідним кінцевим пунктом на шляху сублімації й універсализації кресової проблематики може бути хоча б формула Чеслава Мілоша, використана ним у поезії «У моїй батьківщині» (*W mojej ojczyźnie*, 1937), яка досягає семантичної кульмінації у метафоричному вислові «*śpi w niebie moim to jezioro cierni*» (у моєму небі спить озеро терну). Вихідним пунктом постійно була своєрідна етикетна поезія.

Ядвіга Красицька заявила про себе на початку двадцятиліття як авторка поезії «Хто ми?», прочитаної під час з'їзду польської студентської молоді зі Східних Кресів (24–25.II.1924). У 1924 році накладом польської спілки у Несвіжі виходить том її віршів під назвою «На роздоріжжі» (*Rozstajne drogi*). У ньому був, зокрема, уміщений твір «До Силезії» (*Do Śląska*), який було нагороджено на конкурсі, оголошеному ректоратом Ягеллонського університету в Кракові «z okazji plebiscytu górnośląskiego» (на честь плебісциту у Верхній Силезії) у лютому 1921 року.

---

¹ K. Skirmuntt, *Idea jagiellońska a polityka kresowa*, Wilno 1925, s. 5. Це зауваження вона тлумачила таким чином: «Креси! Особлива назва, варта хаотичної перехідної доби, яка несе в собі поняття довільного скорочення, звуження або поширення – у міру потреб одного народу – на землях третіх народів. Отже, назва наскрізь фальшива. Це визнала вже влада, змінюючи цю назву на східні воеводства, що наближає їх до справжньої їхньої назви – східних країн. Проте поняття «кресів» далі продовжує свою штучну роботу (...», *op. cit.*, s. 5. Помітно, що мешканці центральної Польщі відкидали «кресову» концепцію Литви, адже, на їхню думку, вона нівелювала багатство та різноманітність багатомовної і багатокультурної цілості цього терену. У свою чергу Я.Булгак писав про «нелогічності, що дратує», яка виявлялася у прийнятті назви «Креси». Він ставив запитання: «Чи можна назвати кресами країни, значно більші за центр, який вони оточують. Чи можна назвати Варшаву кресами Праги? (...) Адже коронна Польща без цих «Кресів», якими гордують, була б малою країною, що географічно дорівнює Бельгії (...», *Wędrówki fotografa w słowie i obrazie*, cz. VI, Wilno 1936, s. 9.

Варто процитувати більший фрагмент цього тексту хоча б тому, що, за словами самої авторки, цей вірш є «виразом почуттів і передчуттів»¹.

Ziemia Śląska! gdy wreszcie już będziesz złączona
Z Ojczyzną miłą (...)
(...) wspomnij, że jest jeszcze jedna
Ziemia nieszczęsna, krwawa, opuszczona, biedna,
A która polską była, jest i będzie wieki!
Nie znasz nas, prawda! kraj to dla Ciebie daleki,
(...)
Lecz dola nasza jedna: być Ojczyzny tarczą,
Ty z zachodu, my z wschodu – póki siły starczą!
(...)
Ziemia Śląska! wypowiedz chociaż jedno słowo
W obronie tamtej ziemi, jako Ty kresowej:
Niech nas Polska przygarnie do siebie na nowo²
(...)

Силезька земле! Коли будеш нарешті з'єднана
з милою Вітчизною (...),
(...) Згадай, що є ще одна
Земля нещасна, кривава, спустошена, бідна,
Що польською була, є і буде віки!
Не знаєш нас, правда! Край це для тебе далекий.
(...)
Проте доля наша одна: бути Вітчизни щитом.
Ти з заходу, ми зі сходу – доки стане сили!
(...)
Силезька земле! Вимов хоч одне слово
В оборону тієї землі, як Ти, кресової:
Нехай Польща нас пригорне до себе знову.
(...)

---

¹ J. Krasicka, *Rozstajne drogi*, Nieśwież 1924, s. 41.

² Wn, *Pożegnanie wojsk*, «Placówka», 1919, nr 20, s. 14. Пор. також роман *Syn Kresów* M. Wierzbńskiego, який відсилає до відомих висловлювань Ю.Захарасевича і А.Свентовського про перенесення «центру нашого історичного життя» зі сходу на захід.

У добу міжвоєнного двадцятиліття поняття Кресів стосувалося передусім східних теренів Польщі, причому виразно розрізнялися закордонні креси (глибокі, Могортові) і внутрішні креси (ті, які опинилися у межах відродженої держави)¹. Водночас воно часто використовували щодо всіх земель, розташованих на пограниччі. Такий спосіб розуміння можна помітити практично в усіх галузях життя. Наприклад, у репортажі з прощання з польським військом, яке брало участь в обороні Львова, можна знайти таке речення: «Великопольська дружина вже залишила нас – пішла підставляти груди за Вітчизну на інших кресах»². Назви «форпост», «вежа» тоді зазвичай асоціювалися зі Львовом, проте і в Познані регулярно у міжвоєнний період виходив друком журнал із назвою «Західна вежа» (*Strażnica Zachodnia*). У Бидгощі Антоні Холоневський редагував щомісячник «Воскресіння» (*Zmartwychwstanie*), в якому торкалися національних справ і проблем Польщі, з особливою увагою ставилися до кресових справ, часто зверталися до проблем, пов'язаних як зі східними кордонами, так і південно-східними. У зв'язку зі згаданим вище, варто було б говорити про двадцятиліття не як про своєрідну переорієнтацію, яка полягала у зростанні зацікавлення західними Кресами, а як про їхню залежність від східної семіотичної парадигми, що функціонує як символічна цінність, пов'язана також із іншими пограничними просторами польського життя.

---

¹ Розрізнення «ширших» і «вужчих» Кресів було виразом пам'яті про східні кордони Речі Посполитої до її поділу. Дехто до внутрішніх Кресів, тобто «від теренів на схід від лінії Керзона до лінії, визначеної Ризьким трактатом», відносили тільки 4 воєводства (Волинське, Поліське, Новгородське, Віленське). Так чинив С.Сроковський, пор. його *Uwagi o Kresach Wschodnich*, «Przegląd Współczesny», 1924, nr 32, s. 328 і 341. Інші – поширювали територію поняття за рахунок Станіславівського, Львівського і Тарнопольського воєводств, а отже, розуміли під цим терміном частину колишньої Східної Галичини. Натомість факт, що українські землі, тобто справжні креси давньої Польщі, залишилися поза межами II Речі Посполитої, дозволив Й.Бартошевичу вказати на безпідставність вживання назви Кресів щодо литовсько-білоруських земель, які частково опинилися у межах міжвоєнної Польщі, оскільки вони ніколи не були «Польською Україною». Пор. того ж автора, *Znaczenie polityczne Kresów Wschodnich dla Polski*, Warszawa 1924, s. 3.

² Wn, *Pożegnanie wojsk*, «Placówka», 1919, nr 20, s. 14. Пор. також роман *Syn Kresów* М. Wierzińskiego, який відсилає до відомих висловлювань Ю.Захарасевича і А.Свентовського про перенесення «центру нашого історичного життя» зі сходу на захід.

Яцек Колбушевський¹ наголошував, що атрибутами поняття кресів і кресовості стали крайнство, єдність з усією Річчю Посполитою, багате й героїчне минуле, виняткова краса краєвиду, лицарський етос, готовність до найбільшої відданості під час захисту вітчизни й міфологія фортеці. Здається, що література двадцятиліття у простір значень, визначених традицією, вписує семантичну і символічну цінність Голгофи. Ядвіга Красицька цей додатковий сенс втілила в рядку «земля нещасна, кривава, полишена, бідолашна» (*Ziemia nieszczęsna, krwawa, opuszczona, biedna*), а збільшення персвазійного ефекту досягла, зробивши адресатом звертання Силезію. Вирази, що використані в її творах, такі як «крові повні темниці, сліз потоки, по лісах... шибениці, гудуть вибухи ночами» (*krwi pełne ciemnice, łez potoki, po lasach... szubienice, huczą salwy nocami*), є поетичним виразом свідомості віддання братів на загибель². Варто нагадати підсумкову пуенту поезії Загурської: «Мое місце там, де Голгофа» (*miejsce me tam, gdzie golgota*). Поетичний та історичний контекст «додано» до неї за посередництвом впровадження діалогу, в якому опинилися обидва тексти, додаткові значення. Марія Чапська підсумовує: «Поділивши Білорусь на частини, Ризький трактат прирікав на страшну совецьку неволю і поступове винищення понад мільйон людей, справжніх поляків, городян і селян (...), відрізав у той же час кільканадцять мільйонів західних білорусів, синів цієї землі, яка, за словами поета, «зітхає білоруською, а співає польською»³.

¹ Пор. J. Kolbuszewski, *Kresy jako kategoria aksjologiczna*, «Przegląd Powszechny», 1987, nr 11.

² Пор. J. Krasicka, *op. cit.*, s. 51. П.Заремба напише: «І якщо частина польської громадської думки із боєм прийняла звістку про передачу Мінська (...), приводом до цього було (...) усвідомлення, що на загибель віддано мільйон поляків, які залишилися з іншого боку», *Historia dwudziestolecia (1918–1939)*, Paryż 1981, s. 221. Цитований уже М.К.Павліковський так само стверджував: «Коли на сході паплюжили церкви, коли за польську мову ставили “до стінки”, коли сотні людей, позбавлених майна і обдертих догола, убивали з тваринною жорстокістю, виселяли на схід і північ – ми мовчали», *Wojna i sezon*, *op. cit.*, s. 136.

³ М. Czapska, *op. cit.*, s. 139. Авторка «Європа в родині» («Europy w rodzinie») наводить слова С.Балінського з його циклу *Z ziemi nowogrodzkiej*, пор. *Wiersze zebrane (1925–1948)*, Лондон 1948, s. 157. Ф.Чарнишевич у Надберезинцях виступив із промовою від імені мільйонів «відкинутих» від Польщі постановами Ризького трактату. Його твір, з якого віє вітер з Сопліцова у своєму глобальному значенні стає «епосом про трагічну поразку». Пор. N. Taylor, *O Florianie Czarnyszewiczu*, «Kresy», 1991, nr 6,

У творчості Казимири Іллакович ми бачимо іншу, ніж це було у попередніх прикладах, універсалізацію кресової проблематики. Поезія Іллакович глибоко вкорінена у просторову топографію Литви, а конкретно – у польських Інфлантах. Авторка створює «ліричний етос світу, що минув»¹, показуючи пейзажні замальовки країни, яка «дивилася на небо озерами»². У цій творчості представлені два способи репрезентації реальності: засаді «там і колись» протиставлений принцип «тут і зараз». Цікавим є, наприклад, «осучаснений переклад» епіграфа до Міцкевичевого «Пана Тадеуша»:

O Litwo, o ojczyzno,
teraz się do mnie przyznaj³ (Sl, 22)

Ty mię, o Litwo, racz wspomnieć choć krzyżem (Sl, 28)

(Polsko)
o ojczyźnie mojej, Litwie,
pamiętaj. (Sl, 80)

O Литво, о вітчизно,
Тепер мене визнай (Sl, 22)

Ти мене, о Литво, звели згадати хоч хрестом (Sl, 28)

(Польще),
Про вітчизну мою, Литву,
Пам'ятай (Sl, 80).

---

s. 46. Ситуація, про яку йдеться, була тим драматичнішою, що Чарнишевич тлумачив поняття «поширення польськості» серед польської малоземельної шляхти, котра мешкала почасти у околицях Березини, де був потужний білоруський вплив. Пор. на цю тему: M. Czapska, *Florian Czarnyszewicz* [w:] *Pamiętnik Wileński*, Londyn 1972, s. 255–267; M. Wańkiewicz, *Poszerzenie polskości*, «Kultura» (Paryż), 1952, nr 10, s. 150–154.

¹ I. Maciejewska, *Utożsamiona ze światem – Kazimiera Iłlakowiczówna* [w:] *Poeci dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa 1982, t. 1, s. 299.

² K. Iłlakowiczówna, *Wspomnienia z Inflant* [w:] *Kraj lat dziecinnych*, Londyn 1942, s. 95.

³ Усі цитати з творів Іллакович взято з таких видань (поруч наводимо систему скорочень): *Słowik litewski*, Warszawa 1936 – Sl; *Płaczący ptak*, Warszawa 1927 – Pp; *Śmierć feniksa*, Toruń 1922 – Śf; *Z głębi serca* (1928) wg wyd. *Wiersze zebrane*, Warszawa 1971, t. 1 – Zgs; *Trzy struny*, Warszawa 1919 – Ts.

Лейтмотивом поетичного доробку Іллакович є проникливий образ викорінення з одночасним пошуком дому. Її поезію, що є «особливим ліричним щоденником»¹, можна, без сумніву, описати крізь вписану в неї біографію. Іллакович у своїх спогадах стверджувала, що її дитинство пройшло в основному «під знаком трагедії сирітства»². Цю думку можна віднести не лише до факту ранньої втрати матері, але й до більш широкого контексту. Отто Форст Баттаглія (*Otto Forst Battaglia*) не випадково говорить щодо поезії Іллакович про її «подвійний трагізм призначення»³. Стефан Наперський натомість вдало визначив сутність «праматері болю» в Іллакович: «Зболіла дочка двох батьківщин, що посварились (тієї Литви, котра її не прагне, і Польщі, якої надто довго прагла), генетично роздвоєна, психічно бездомна, будує навколо себе останній притулок, світ поетичної фікції (...)»⁴.

Ця «сила розпачливої любові» (визначення С.Наперського) висловлена хоча б у такому образі:

Jam proch, gniazda nie znałam, dom mój na gościńcach
(...)

Tam, serce rozwłózione polską czy litewską
drogą, strzępy po strzępach, kwitnie na niebiesko,
Już nie boli, już tylko patrzy i rozumie. (*Pp*, 161).

Я порох, гнізда не знала, мій дім на дорогах
(...)

Там серце розволочене польською чи литовською
Дорогою, клопоть за клаптем, квітне голубим,
Вже не болить, вже тільки дивиться і розуміє. (*Pp*, 161).

У поетичному баченні польсько-литовських відносин важливу роль відігравали вірші-звертання: «До Литви» (*Do Litwy*),

¹ I. Maciejewska, *op. cit.*, s. 279.

² K. Iłakowiczówna, *Wspomnienia z Inflant*, *op. cit.*, s. 104.

³ O. F. Battaglia, *Katolickie piśmiennictwo w Polsce niepodległej [w:] Udział twórczości katolickiej. Zbiorowy zarys monograficzny*. Z niem. przeł. J. Birkenmajer, Kraków 1935, t. 2, s. 150.

⁴ S. Napierski, *Mitologia cierpienia. (O postawie poetyckiej Iłakowiczówny)*, «Droga», 1937, nr 3, s. 150.

«До Польщі» (*Do Polski*), «До Вільна» (*Do Wilna*). Часто у творчості Іллакович з'являються такі, наприклад, метафори: «незгода з терном у серці» (*niezgoda z cierniem w sercu*) (Pp, 18), «слово, ніби терен» (*słowo niby cierni*) (Ś, 55), «набирати з терну чотки» (*snuje się z cierni różaniec*) (Zgs, 384).

У поетичній творчості Іллакович є поезії, що повністю спираються на топос Голгофи (наприклад, в «Оповіді про московське мучеництво» (*Opowieści o moskiewskim męczeństwie*, 1927 р.), творі, присвяченому пам'яті ксьондза Константи Будкевича, трагічний фінал життя якого символізував мучеництво католицького населення в Росії і мартирологію поляків, котрих «доля закинула на кордони»¹).

У збірці під назвою «Птах, що плаче» (*Płaczący ptak*) натрапляємо на поезію, яка характерна для теми, що аналізується у цьому розділі:

Szlak głęboki, wśród ciszy wyszarpany ciężar straszny zdradza...
O każdą przeszkodę krzyż ramieniem jednym lub drugim zawadza;
rozbiegają się z lękiem, lub patrzą z ciekawością zdala ludzie...
A barki pękają, a serce się spala,
a pot krwawy wzdłuż ciała ku śladom stóp ścieka.
O Chryste, wołam do Ciebie, nie zwlekaj!
Ty, coś na mnie ten ciężar włożył, ty, coś mię nim przygiął
do ziemi, zstąp z gwiazd swoich i pomóż mi dźwigać (Pp, 14)

Глибокий шлях, серед тиші вишарпаний тягар страшний виявляє...
Хрест кожну перешкоду плечем одним або другим зачіплює;
розбігаються з переляку або дивляться зацікавлено здалека люди...
А плечі тріщать, а серце згорає,
а кривавий піт по всьому тілу до слідів ніг стікає.
О Христе, волаю до тебе, не зволікай!
Ти, що на мене цей тягар поклав, ти, що мене ним пригнув
до землі, зійди із зір своїх і допоможи мені нести (Pp, 14)

Поезії Іллакович є вже не тільки виразом свідомості людей, «покалічених кордонами» (Sl, 8). Авторка «Трьох струн» (*Trzy struny*) наділяє ліричну героїню кількома ролями: жалібниці,

---

¹ S. Ostrowski, *Śp. ksiądz prałat Konstanty Budkiewicz na tle walki w obronie Kościoła katolickiego i wiary świętej*, Warszawa 1929, s. 7.

плакальниці, покутниці, жертовниці. «Я, усіх страждених сестра» (*Ja, wszystkich cierpiących siostra*) (Ts, 25) – це провідний мотив усієї її поезії. Проникливу оцінку поетичній концепції Іллакович надав у 1937 році Стефан Наперський. На його думку, «міфологія страждання» має романтичну генеалогію і є знаковим елементом покоління. «Ці національні суплікації та екзорцизми, – писав він, – є ніби подвійним «memento mori» (лат. пам'ятай про смерть. – *P.P.*) для нас усіх, нашого покоління часів змін»¹. Отже, Наперський виразно інтерпретував творчість авторки «Дзеркала ночі» (*Zwierciadło nocy*) у контексті світогляду трагічного покоління.

Топіка хресного шляху є в неї символом людської долі, а вигнання – рисою людської сутності. Іллакович так глибоко вкорінена почуттями і поетичною уявою у звичай кресових земель, де католицизм був синонімом польськості, а релігійність – знаковою культурною і національною цінністю, що цю традицію вона «прекрасно зуміла художньо втілити й увічнити в образах незвичайної поетичної краси»².

Романтична літературна традиція, звужена у продовженні «страшної скарги», та модель христосоцентричної релігійності, яка на Кресах часто залишалася єдиною ознакою польської національності, детермінували формулу називання того, що письменники побачили на Волині, Київщині, Поділлі під час російської революції і громадянської війни. Отто Форст Баттаглія так описав це явище: «Тут знову, як було часто, майже завжди, постать поляка і католика поєднані в одну, білий орел і хрест перетоплюються у тяжких випробуваннях нації в спільний герб віри й батьківщини»³.

Треба також пам'ятати думку, висловлену Артуром Гутникевичем, що «перед лицем катастрофи наново відбулося відкриття

---

¹ S. Napierski, *op. cit.*, s. 151.

² A. Hutnikiewicz, *Motywy religijne w poezji polskiej lat międzywojennych* [w:] *Polska liryka religijna*, red. S. Sawicki, P. Nowaczyński, Lublin 1985, s. 458.

³ O. F. Battaglia, *op. cit.*, s. 91. А.Загурська, пишучи про особливе кресове забарвлення релігійності в Іллакович, помітила: «Все ж таки Креси – це земля страждання уніатів. Все ж таки віра – то цемент, що скріплює цю розділену громаду, що піддається теророві», *Maria Rodziewiczówna i jej dzieła*, Poznań (1931), s. 23.

християнства»¹. Слушність такого вислову має своє підтвердження. Ось, наприклад, Кс. Валеріан Мейштович згадує, що під час великої війни і революції солдати, що походили із середовища інтелігенції і землевласників, зачитувалися книгою Г.Р.Бенсона «Пан світу» (*Pan świata*), яку було знайдено у французькому виданні «у зруйнованій і спеціально знищеній більшовиками бібліотеці Брохоцьких у Верескові»². Цю книгу 1919 року було перекладено з англійської Стефаном Барщевським і видано накладом книгарні ім. Св. Войцеха у Познані. Наведемо три характерних фрагменти з цього напівфантастичного роману: «Дозволь, щоб ми, хто знає втілення Христа, піднялися через страждання і Розп'яття до слави воскресіння (...)»³. Чи ти вважаєш, що немає тисячі осіб, подібних до тебе, які ненавидять і відчують відразу до цього насильства? Так чим же є віра, як не упевненістю, що гуманність переможе?.. Віра, терпіння і надія – оце наша зброя...⁴. Прилітав гордий Антихрист, світу пан! Його тінь спадала на землю»⁵.

Кс. Валеріан Мейштович не наводить цих фрагментів, а лише подає назву книги, натомість цитує значущу думку: «Насєднала спільна боротьба проти більшовиків, тобто проти варварства і сил зла. (...) Ми були переконані, що воюємо на боці тих, які в останньому неземному суді переможуть»⁶.

У двадцятих роках література південно-східних Кресів, що мала характер щоденників і спогадів, також використовувала топос Голгофи. Так було у «Пожежі» (*Pożodze*) Зоф'ї Коссак-

---

¹ A. Hutnikiewicz, *op. cit.*, s. 459. М. Здзеховський такими словами представив нове втілення кресового месіанізму: «Ми одні підставлені під удари большевицького варварства і повертаємося до нашого історичного посланництва як *antemurale christianitatis*. Тільки сьогоднішній світ не хоче бути християнським. Чи ми самі повинні уособлювати християнство?», *Wpływy rosyjskie na duszę polską*, Kraków 1920, s. 155.

² X.W. Meysztowicz, *Poszło z dymem. Gawędy o czasach i ludziach*, Warszawa 1989, s. 129. Твір Бенсона Мейштович визначив як «апокаліптичну оповідь про фіаско доброї справи», там само, с. 112.

³ H.R. Benson, *Pan świata*. Z upoważnienia autora przeł. z ang. S. Barszczewski, Poznań 1919, s. 290.

⁴ Там само, с. 329.

⁵ Там само, с. 512.

⁶ X.W. Meysztowicz, *op. cit.*, s. 129. Варто сказати, що в одному з видань *Cydu Wisły* А.Гжимали-Седлецького виступ проти більшовиків прирівнюється до хрестового походу. Пор. вид. 1925р., с. 7.

Щуцької, «Бурі зі сходу» Марії Дунін-Козицької, «На останньому рубежі» (*Na ostatniej placówce*) Ельжбети із Залеських-Дорожинських, «Прощанні з домом» (*Pożegnanie domu*) Зоф'ї Журавовської. В оглядах репрезентативних творів із цього тематичного кола постійно використовували мартирологічну топіку. «Жіночі книги спогадів» супроводжувалися оцінками на зразок: «література, народжена із крові і сліз вигнанців», «героїчний і мученицький епізод нашої історії»¹, «кривава драма наших кресів»², „жіноча книга Іова»³, «щоденники наочних свідків, які на польських Кресах і ще глибше, у чистилищі російських земель, боролися, страждали і виживали»⁴.

Причиною такого стану речей було насичення згаданих текстів описами сцен, повних жорстокості, грабунків, убивств, а в площині авторської інтерпретації цих фактів – посланнями морального й етичного характеру. Мартирологічна топіка перетворювалася на зразок найвідповіднішого слова, яке позначає виняткову жорстокість та позицію свідків і безвольних учасників руйнування світу.

Жіночі книжки спогадів є безперечним прикладом «засвідченої історії»⁵. Вони виконували в минулому і нині виконують роль історичного документу. Стефан Камінський, автор першого історичного аналізу 1928 року про період війни і сутичок на Україні (1917–1921), використовує твори Коссака-Щуцької, Дунін-Козицької, Дорожинської як джерельні матеріали. Едвард Малішевський у переліку військових щоденників, що стосуються також і міжвоєнного періоду, називає твори, що нас тут цікавлять. Антоні Урбанський, здійснюючи перший після революційної пожежі перепис дворів і маєтків на Кресах, йде шляхом, проторованим, між іншим, згаданими письменницями, використовуючи їхні тексти для відтворення архітектури, інтер'єрів палаців і типів забудови дворів⁶. Після II Світової війни Єжи Р.Кшижановський

---

¹ S. Estreicher, *Przedmowa* [w:] M. Dunin-Kozicka, *Burza od Wschodu*, Warszawa 1990 (1 wyd. Kraków 1925), s. 5.

² J. Krzyżanowski, *Literatura kresów polskich*, «Przegląd Warszawski», 1923, nr 25.

³ M. Dąbrowska, *Zofia Żurakowska*, «Wiadomości Literackie», 1936, nr 31, s. 4.

⁴ O.F. Battaglia, *op. cit.*, s. 90.

⁵ Термін Є.Єдлицького.

⁶ Пор. A. Urbański, *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*, Warszawa 1928.

у першій на той час (1978) розвідці, що мала на меті синтез образу кресів у сучасній польській літературі, написав, що «навіть захопливий міжнародний бестселер, яким є «Пожежа», може бути прочитаний сьогодні скоріше як історичний, ніж літературний документ»¹. Яцек Колбушевський теж недавно обґрунтував необхідність врахування цієї документальної перспективи твору Зоф'ї Коссак-Щуцької².

У розглянутих текстах так зване об'єктивне представлення описуваних подій є незаперечним, досить порівняти наявні в них описи шляхів знищення з думкою, наприклад, Тадеуша Голувки, публіциста, який на той час був відомий своїм критичним ставленням до землевласництва. У «Бурі зі Сходу» ми читаємо: «Отже, не за загарбання в нас багатств (...) і не за одібрану можливість жити без турбот про завтрашній день (...), не за маєтки, забрані натовпом (...), а за змарновану працю довгих віків, за обідрану цю кресову землю, в якій забрано всі скарби знань і мистецтва, за перетворення на порох зразкових господарств, фабрик, майстерень, за понівечену й принижену нашу власну працю ми жадаємо від вас розрахунку»³.

У свою чергу Тадеуш Голувка записав: «Дивна меланхолія дихала з епосу, яка на моїх очах розчинялася в тумані історії. Я не належав до верстви землевласників, навпаки, мої переконання змушували мене дивитися на них як на шкідливий пережиток минулого, але попри це мене охоплював сум, коли я на власні очі бачив, як одна за одною зникають острови польської культури зі своїм не тільки багатством і безтурботним життям, але й зі своїми бібліотеками, архівами, зібраннями витворів мистецтва, раціональним сільським господарством і промисловістю. Ці острови зникали зараз у завірюсі варварства, темноти і суспільно-національної ненависті»⁴.

---

¹ J.R. Krzyżanowski, *A paradise lost? The image of «kresy» in contemporary Polish literature* [w:] *American contributions to the Eight Inter. Congress of Slavists*, vol. 2, 1978, Columbus, s. 396.

² Поп. J. Kolbuszewski, *Wokół «Pożogi»*, «Odra», 1990, nr 11, s. 41–46.

³ M. Dunin-Kozicka, *Burza od Wschodu*, *op. cit.*, s. 41.

⁴ T. Hołowko, *Przez dwa fronty. Ze wspomnień emisariusza politycznego 1918 r. Z Warszawy do Kijowa*, Warszawa 1931, s. 182. Головка є автором брошури – «паскві-

Норман Девіс, представляючи історію Кресів ХХ століття, зазначав, що список руйнувань кресової цивілізації було відкрито під час великої війни, а саме у період революції, і тому щодо Кресів «необхідно говорити передусім про варварство, тиранію, людські втрати, яким не було рівних. Ті, хто знав цей регіон колись, дуже часто говорять про його величезну природну красу, але історик нашої доби пам'ятає, що креси були також країною сліз і крові...»¹.

У першому десятилітті міжвоєнного періоду в поширенні уявлення про креси як про край могил і згарищ, край, що сочиться кров'ю, брали участь ті, хто прибував до Польщі зі сходу, хто був, по суті, «послами страху», страху, що мав всі підстави, перед жорстокістю революції»². Цю атмосферу супроводжували книжкові публікації, назви яких були дуже промовистими: «З історії боротьби і страждань на Кресах» (*Z dziejów walk i cierpień na Kresach* (1919) Владислава Оробкевича, «У потопі сліз і крові» (*W potopie łez i krwi* (1922) Ядвіги Янушкевич та чотири «трагічні книжки про давні східні землі», які написав Антоні Урбанський³. У цей контекст потрапляли вже раніше згадані «жіночі

лю» на шляхту і землевласників під назвою *Ziemiańskie*, Warszawa 1919. Пор. також есей М.Здзеховського: M. Zdziechowski, *Polska po roku 1863, w jego książce Widmo przyszłości. Szkice historyczno-publicystyczne*, Wilno 1939, особливо с. 44–47.

¹ N. Davies, *Un monde bouleversé [w:] Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine, Lituanie, Bieulorussie XVI–XX siècles*. D. Beauvois (éd.), preface de C. Miłosz, Presses Universitaires de Lille, 1988, s. 15. Цей комплекс подій співтворив генеалогію польського катастрофізму, який поєднував спенглеровські мотиви зі сферою реального і підтвердженого біографічно досвіду. Катастрофісти мали за плечима досвід апокаліпсису. У роки I Світової війни і революції на Кресах гинула цивілізація ХІХ століття. Твори, які аналізуються у цьому розділі, формуючи «темну» тональність, дозволяють судження про «світлу» тональність, яка характеризує перше десятиліття міжвоєнного двадцятиліття, розуміти у лапках. Нам здається, що ширше врахування цього напрямку у кресовій літературі в історико-літературному аналізі може змінити модель ієрархії естетичних і світоглядних цінностей міжвоєнної доби. Це тема для окремої розвідки.

² Поп. P. Jasienica, *Pamiętnik*, Kraków 1990, s. 58. A. Grzymała-Siedlecki uchoďców ze wschodu określił mianem «ruchomej Golgoty», por. tenże, *Cud Wisły*, Warszawa 1920, s. 9.

³ Формулу взято з рецензії на книгу А.Урбанського, яка вийшла у часопису «*Tęcza*», 1928, nr 40. А.Урбанський опублікував: *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży*, Warszawa 1927; *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*, Warszawa 1928; *Memento kresowe*, Warszawa 1929; *Pro memoria*, Warszawa 1929.

книги спогадів», рішуче впливаючи на експонування описаних вище уявлень про креси.

Спробуємо визначити принципи, за якими відбувалося «схоплення історії “по живих слідах”»¹, що дозволяє сприймати твори Коссак-Щуцької, Дунін-Козицької, Дорожинської і Жураковської ще і як спогади. Передусім врахуймо вміщену у творах названих письменниць перспективу біографії, яка стає текстом у семіотичному трактуванні. Багато фактів, речей, подій, явищ, побачених або пережитих, стають маркерами природи. Так, наприклад, у «Пожежі» вже на початку твору з’являється опис троянди із назвою *Maréchal Niel* (жовта троянда нуазетт). Факт, що цей сорт троянди вирощували в новоселицькій оранжереї, підтверджує Антоні Урбанський, згадуючи цю квітку в описах інших дворів. У каталогах сортів троянд і фаховій літературі із садівництва можна прочитати, що *Maréchal Niel* – це «дуже рясний кущ, дуже великий, темно-жовтий, квіти схиляються додолу у формі дзвіночка, має дуже приємний запах, потужно росте. [Троянда] єдина у своєму роді»². На такі самі формулювання натрапляємо і в інших публікаціях з цієї тематики³. Наведімо тепер опис троянди, що міститься у «Пожежі»: «Але справжньою прикрасою старої оранжереї було не це трагічне у своєму старечому змарнінні дерево [йдеться про пальму. – С.У.], а чудова троянда *Maréchal Niel* зі стовбуром товщиною з руку, мученицьки розіп’ята на головній стінці, закриваючи всю стелю зеленою, густою кроною. Ніхто не знав її віку, але вона, безперечно, повинна була пам’ятати давні, старі літа. Окрім цього, щороку вона рясно цвіла від перших днів квітня до кінця червня. На відміну від грубого стовбура і міцного коріння, квіти мали тонкі ніжки

---

¹ Це визначення використав Я.Івашкевич в аналізі *Strzępów epopei* М. Wańkowicza, «Kurier Polski», 1923, z 21 X.

² *Katalog róż, drzew i krzewów ozdobnych hodowanych w szkółkach Miżynieckich*, Miżynec (Galicja), Przemyśl 1893, s. 56.

³ Поп. В. Gałczyński, *Róże w ogrodzie jako najpiękniejsza i najbardziej ekonomiczna ozdoba. Ich przeszłość, terażniejszość i przyszłość*, Piaseczno pod Warszawą 1927, s. 46–49; В. Malecki, *Róże, ich historia, opisowa klasyfikacja, zużytkowanie, hodowla*, Kraków 1907, s. 26.

без листя і сильний запах, характерний для зів'ялих квітів. Навіть колір їхній не був жовтий, а зелено-білий»¹.

Таким чином відбулася своєрідна форма «викладу» фактів мовою літератури. Тло оповіді є настільки важливим, наскільки події та факти, що його створюють, дають можливість перетворити себе на символи, переносяться до сенсу морального повчання, адресованого до громади землевласників – мешканців Кресів – і минулих поколінь. Використана в цитованому описі антропоморфізація троянди та «надані» їй риси становлять передчуття мученицької загибелі всього, що є цінним і прекрасним. Варто нагадати, що згідно з правилами, пов'язаних із цими образами, що вимагають здійснення символічної інтерпретації кольорів, представлена у них «мова» позначає не лише смерть у німбі невинності, але стає і знаком надії. Додамо, що це перший дисонанс кольорів у творі, який з'являється на тлі лагідної гармонії світу «серед сонця і чарівних барв»².

Конкретні риси втрачають свій документальний характер, проте водночас, завдяки літературній «обробці», вони є більш промовистими, адже редукується їхнє «оказіональне» заземлення. У таких ситуаціях інформація «про реальні події (...) починає функціонувати, – твердить Єжи Свенх, – за іншими правилами – гасла, виразного символу, який, щоправда, є відсиланням до відомої події, але вириває їх з контексту і переносить у комплексі звичайної уяви (...)»³.

Вважаємо, що використання прийому символізації троянди не випадкове. З'являючись на початку твору, він провіщує настрої і спричиняє позначення реальності, яку буде представлено у творі. Мученицька аура охоплює всі події, які в тексті хоч і віддалені просторово одна від одної, проте близькі семантично. Поступово

---

¹ Z. Kossak-Szczuczka, *Pożoga. Wspomnienia w Wołynia 1917–1919*, Rzeszów 1990 (1 wyd. Kraków 1922), s. 6–7.

² Там само, с. 3. О.Ф. Баттаглія описував структуру «Пожежі» у категоріях «добре скомпонованої симфонії», яка починається від піанісимо і через збільшення інтенсивності тону та дисонанси доходить аж до фортисимо фіналу, який супроводжує «сильний і променистий мажор», *op. cit.*, s. 93–94.

³ J. Świąch, *Poezja i konspiracja*. [w:] *Literatura wobec wojny i okupacji*. Studia, Wrocław 1976, s. 76.

зникає також характерна для першого розділу «Пожежі» різноманітність кольорів сонячного спектру, поступаючись місцем червоному, сірому і чорному кольорам.

Характерне перетворення біограми особистого існування на свідчення спільної долі ще виразніше здійснюється через використання топосу Голгофи. А це має місце в просторі, яким володіє шалений диявол. Інфернальна дійсність наводить письменників на аналогії з візією Данте: «Нещасні, залиште тут всіяку надію!» Як над брамами пекла Данте, цей напис повинен був би горіти вогняними літерами над «чрезвычайками», яких були сотні по всій величезній колишній Російській імперії¹. Ми жили, як тіні, про які писав Данте і єдиним стражданням яких була невблагальна, безперервна туга»².

Представлення часів революційної пожежі відбувається згідно з іудейською традицією християнства. Отже, ми бачимо табір кривдників, що діють силами своїх диких орд³, кривавих шаленців, які б'ють, брешуть, тиснуть, засуджують, нівелюють, створюють площі мучеництва і сади тортур. Є тут також табір скривджених, невинно засуджених, які сприймають страждання як божу волю, приречених на муку тортур, муку чекання, муку туги, незнання про долю найближчих їм людей. Це зраджена і віддана ворогові громада. Табір скривджених описується як через драму окремої людини, так і через похід невільників⁴.

---

¹ M. Dunin-Kozicka, *op. cit.*, s. 137.

² Z. Kossak-Szczucka, *op. cit.*, s. 216. Натомість К.Макушинський написав: «Цього Данте не бачив, бо він був лише у пеклі, а на Україні не був»; *Radosne i smutne*, Warszawa 1920, s. 82.

³ М.Здзеховський вважав, що визначення на зразок «дикі, червоні орди» «є не лише риторичною фігурою, оскільки відповідають правді». Пор. розділ цього ж автора *Czerwona armia w tomie Europa, Rosja, Azja, op. cit.*, s. 216.

⁴ Ось характерний приклад із «Пожежі»: «Вулицю попід вікнами йшла великий натовп людей, було їх може з 40. Дехто був повністю голий, хтось у білизні. Вулиця весною була суцільною безоднею бруду, калюж, і через цю рідку, трясавинну масу тягнулася ця нещасна колонна. Збоку на дерев'яному тротуарі їхали кіньми солдати, довгими хлистами підганяючи в'язнів. Приречені мовчали, чути було лише одноманітне хлюпання бруду, кінський тупіт, горлові вигуки солдат, що лялися, свист хлестів, що опускалися на спину, які здригалися від холоду й ударів. Ми дивилися на цю вражаючу картину розширеними очима із обличчями, блідими як полотно (...); *op. cit.*, s. 220.

Пекельна реальність набуває тотального виміру, кривдниками є більшовики і євреї, що залишаються їм служити, повсталі селяни, галицькі січовики, відділи під назвою «курені смерті», а також деякі безславні польські, угорські підрозділи, тобто і «табір білих». Тому слушно вважає Павел Ясеніца, що не можна говорити про «антирадянський характер “Пожежі”»¹. Мук зазнають не лише поляки, землевласники, а й євреї (З.Коссак описала жажливе вбивство у Плоскірові, під час якого загинуло 7 тис. євреїв), росіяни – в основному інтелігенція (як у «Бурі зі Сходу»), селяни, представники різних верств, націй, віросповідань. Польська кресова громада, якої найбільше торкнувся терор, не завжди розуміє інтенцій військових командирів, наприклад, Галлера, зрікаються братів-солдат, «як Петро зрікся Христа»². Навіть ворожіння, яке авторка-оповідач «Пожежі» влаштувала для присутніх, відбувалося у пригніченій атмосфері: «Піки і трефи, розтавання і сльози уперто випадали з моєї руки на стіл (...)»³. Жорстокість має апокаліптичний вимір, вона досягає людей, тварин і птахів⁴, обійстя, родинні пам'ятки, пам'ятки архітектури і культури, бібліотеки, сади, церкви, зображення розіп'ятого Христа («хтось, йдучи повз, подряпав багнетом стражденне тіло Христа на хресті»⁵) і навіть могили. «Це час, коли етика, – як писав Едвард Войнілович, – стає приниженою до вуличного рівня»⁶. Простір літературного твору отримує характер «простору, що промовляє», у розумінні, запропонованому

---

¹ Пор. P. Jasienica, *op. cit.*, s. 59.

² Z. Kossak-Szczucka, *op. cit.*, s. 59.

³ Там само, с. 182.

⁴ У Коссак-Щуцької з'явилися ще два, окрім троянди, символічні образи. Образ білого коня, якого у «передчутті ярма» і через «ненависть до нього» «як живого символу залишків культури і краси» порубали шаблями «оскаженіла солдатня», *op. cit.*, s. 226. Ознакою «старої» Польщі і незвичайної барвистості старопольської культури авторка зробила павича, названого «старим графом», якого загризла свиня навесні 1917 року, що стало передчуттям швидкого знищення землевласницької культури на Кресах, пор.*op. cit.*, s. 7 і 48. Про цей останній символ пор. J. Tazbir, *Od Haura do Isaury. Szkice o literaturze*, Warszawa 1989, s. 87 і 224. Натомість М.К.Павліковський пише про гнів людей, що вилився на «панських тварин», коли виколювали очі поміщицьким коням і бугаям, живцем обскубували павичів, *Wojna i sezon, op. cit.*, s. 90.

⁵ Z. Kossak-Szczucka, *op. cit.*, s. 90.

⁶ E. Woyniłowicz, *op. cit.*, s. 151.

Жерардом Женеттом¹. У просторі, де безперешкодно панує зло², топос Голгофи виконує подвійну роль.

Він є, без сумніву, символічним тлумаченням страждання кресової громади. «Серед цих пошуків і дій, – підсумовує Марія Дунін-Козицька, я всюди із собою носила хрест суму такий величезний, що падала під його вагою»³.

Окрім того, завдяки використанню топосу хресного шляху і пов'язаного з ним семантичного поля, відбувається сакралізація кресового простору. «Натовпи йшли під гору і поверталися до міста, як під час прощі до святих місць, – говорить М.Дунін-Козицька, – тривалою, безкінечною мандрівкою людей до колишніх місць їхнього мучеництва, яке влаштувала “чрезвычайка”»⁴.

Йоланта Луговська, пишучи про святиню страждання Христа і Богородиці у Кальварії-Зебжидовській, помітила таку закономірність: «Надати назву означає “взяти у власність”, культурно освоїти простір, надання біблійної назви, що пов'язується з певним переліком асоціацій, доступних християнинові, який знає святу історію хоча б у найзагальніших рисах, означає сакралізацію цього простору»⁵.

Використання у творах відповідних зворотів, метафор (наприклад, «чотки курганів» (*różaniec kurhanów*)⁶) та гіперболізації посилює ауру святості. На «святе гасло “Польща йде” ... (...) від радості дрижить земля. Здавалося, – читаємо у «Пожежі», – що його чують старі костели і могили, порослі глодом кургани, старі хрести, старі двори»⁷. Це не лише топографічні назви. Польща – у кодї нашої національної патріотичної релігійності – це спільнота

---

¹ G. Genette, *Przestrzeń i język*, przeł. A.W. Labuda, «Pamiętnik Literacki», 1976, z. 1.

² У часи революції на Кресах «зібрані впродовж сотень років пам'ятки культури, – пише К.Макушинський, – стали купкою попелу, залитого кров'ю. За декілька ночей, які налякали, мабуть, самого Бога, у мученицькому вогні згоріла душа цього краю. Люди помирили, як герої, як мученики-місіонери серед диких племен»; *Radosne i smutne*, *op. cit.*, s. 78.

³ M. Dunin-Kozicka, *op. cit.*, s. 195.

⁴ M. Dunin-Kozicka, *Burza od Wschodu*, *op. cit.*, s. 192.

⁵ J. Ługowska, *Pogrzeb Matki Boskiej w Kalwarii Zebrzydowskiej*, «Literatura Ludowa», 1987, nr 3, s. 14.

⁶ Z. Kossak-Szczucka, *op. cit.*, s. 4.

⁷ Там само, с. 213.

«лицарів святої справи», а наведені у згаданому фрагменті елементи кресової топографії є знаками культури і традицій.

Креси у текстах спогадів є місцем катастрофи не лише кресової цивілізації, але й міфічного світоустрою. Яцек Лукасевич, характеризуючи міф кресів у сучасній прозі, говорить: «Отже, руйнування міфічного порядку веде до тотального хаосу. Світ втратив свої засади. Настала різанина. Час, який мав якусь міфічну цінність, простір, що мав упорядковану вартість, – усе знищено»¹.

Проте завдяки використанню топосу Голгофи, Креси стають простором святого місця, в якому страждання веде до прощення провин і гріхів, до перемоги над стражданням. Засвоєння трагічного досвіду відбувається завдяки релігії: «У мою вразливу душу, – пише М.Дунін-Козицька, – врзалися, як гострі гвіздки, образи бідності й людських поневірянь. Я поверталася додому зі смертельним сумом, падаючи під тягарем власної і чужої недолі, яка мене обступала звідусіль. У такі хвилини душа, змучена у вогні страждання, здатна до незвичайних вчинків, до надлюдських зусиль»². «Тоді я вже не робила різниці між жодними націями. Тільки тут, на дні страждання і бідності, я зрозуміла силу справжньої, безумовної любові до ближнього»³.

Таку екзистенціальну ситуацію, коли людині життя дає все, «щоб усе забрати і все втратити», та пророслий на цьому ґрунті «образ жахливого болю людини» Мар'я Домбровська назвала у випадку творчості Зоф'ї Жураковської «жіночою Книгою Іова»⁴. У решти авторок спогадів, окрім атмосфери «стражденного тривання», «болісної гіркоти», боротьба відбувається за щось більш важливе: люди, які створили кресову цивілізацію, зустрічаються на полі битви з потворним утіленням метафізичного Зла, що існує в «похмурій могутності» (*w mrocznych potęgach*)⁵. Звідси й у авторській оповіді осуду найчастіше чути нотки презирства до представників діявольської сили. Здається, що біблійна стилістика

¹ J. Łukasiewicz, *Mit kresów we współczesnej prozie polskiej* (тл. S.U.), *Les confins de l'ancienne Pologne...*, *op. cit.*, s. 236.

² М. Dunin-Kozicka, *op. cit.*, s. 236.

³ Там само, с. 200.

⁴ М. Dąbrowska, *Zofia Żurakowska*, «Wiadomości Literackie», 1936, nr 31, s. 4.

⁵ М. Dunin-Kozicka, *op. cit.*, s. 193.

виправдовує тут концепцію месіанства, що базується на жертві Христа, своєрідним позбавленням месіанізму рис Христа.

Отже, Зоф'я Коссак-Щуцька пише про «ніч осуду» (*noc potępienia*) і «блиск безодні» (*błysku otchłani*), але, водночас, і «про радісну гордість того, хто зло пережив» (*o radosnej dumie tego, który zło przetrzymał...*)¹. На такому тлі розвивався специфічний польсько-кресовий месіанізм. Основний сенс хресного шляху польського народу, «нових Книг найболючішого пілігримства» базувався на свідомості, що теперішнє «польське мучеництво повинно стати визволенням Європи», після Голгофи, яку проходить «громадянське суспільство», прийде воскресіння з мертвих»². Символіка хресного шляху давала цінну надію. Цієї цінності не побачила авторка «Пожежі» у більшовицькій Росії: «Дехто вважає, – підсумовувала вона, – що Совети є пеклом тому, що там люди мруть з голоду й тисячами гинуть через жорстокі тортури. Та ні: Совети є пеклом також і тому, що там немає місця надії»³.

Літературне перетворення революційної історії кресового суспільства на топос хресного шляху, історії страждання і падіння з хрестом (порівняйте мотив Петра, який зрікся Христа), давало можливість передусім виділити такі етичні цінності, як пробачення, надію, любов до тих, хто страждає поруч. Конкретна біографія і різні тогочасні політичні події окремих кресових країн набували значно ширшої, знакової постаті. Намагання зробити біограму існування особи знаковою було типовою для того часу. Прочитуймо фрагмент посмертного спогаду двадцятих років: «Трагічна доля, яка спіткала наприкінці життя Едварда Войніловича⁴, має в собі щось символічне – багато його співвітчизників,

¹ Z. Kossak-Szczucka, *op. cit.*, відповідно с. 158 і 214.

² Поп. (Z. Kossak), *Golgota*, Wyd. Frontu Odrodz. Polski, Warszawa 1942, s. 5, 45–46.

³ Z. Kossak-Szczucka, *Požoga*, *op. cit.*, s. 234.

⁴ J. Lutosławski, *Śp. E. Woyniłłowicz (Kartka z dziejów Kresów Wschodnich)*, Warszawa 1928, s. 32. Відверто спрощену інтерпретацію постаті Е.Войніловича дає есей Г.Борковської: G. Borkowska, *Biografie kresowych inteligentów [w:] Z domu niewoli. Sytuacja polityczna a kultura literacka w dr ugiej połowie XIX wieku* pod red. J. Maciejewskiego, Wrocław 1988, особливо с. 77–78. Глибоку розвідку про Войніловича написав М.Здзеховський, пор. *Edward Woyniłłowicz w ostatnich latach swego życia [w:] Widmo przyszłości...*, *op. cit.*, s. 57–85. Натомість у *Nadberezyńcach* Ф.Чарнишевич зробив символічною постаттю Кресів Зигмунта Лозінського, мінського єпископа.

братів наших землевласників із закордонних Східних Кресів, дивилися на його терновий шлях, як на смолоскип, що світив особливим світлом моралі».

Таким чином, «драма зменшення кордонів» Польської Республіки, яка відроджувалася, співіснувала з драмою загибелі західної цивілізації на Кресах. Поетику «страшної скарги» санкціонував і сакралізував «терновий вінець», що дістався громаді на Східних Кресах у добу великої війни, революції і в ситуації «обрізування» територій Польщі Ризьким трактатом. Невдовзі історія дописала ще більш трагічний фінал Кресів. Описані міжвоєнною літературою події і ситуації, побачені із цієї нової часової перспективи, визначеної датою 17 вересня 1939 року, становлять префігурацію долі польського народу.